

דין קביעת סעודה בפת הבאה בכסנין

שולחן ערוך סימן קנ"ח

א. כשיבוא לאכול פת שמברכין עליו: המוציא, יטול ידיו אפילו אינו יודע להם שום טומאה, ויברך: על נטילת ידים, אבל לפת שאין מברכין עליה המוציא, כגון לחמניות (פי' סטורט"י בלעז) דקות, או פת הבאה בכסנין (פי' פת עשויה עם צוקארו ושקדים ואגוזים), ואינו קובע סעודתו עליו אין צריך נטילת ידים.

נתיבי עם

ס"א. פת הבאה בכסנין אם אינו קובע סעודתו עליהם אין צריך נטילת ידיים. המגן אברהם והטורי זהב פסקו כדעת מרן הקדוש שאם קובע סעודתו עליהם צריך נטילת ידיים כיון שמברך עליהם המוציא כמו שכתב בסימן קס"ח ס"ו, וכן היא מסקנת מרן חיד"א בברכי יוסף ובמחזיק ברכה, ... ואילו עכשיו ראיתי בכמה סעודות, שמביאים חלות מתובלות - חלה אחת לכל אחד - ומודיעים להם שאינם זקוקים לנטילת ידיים מאחר שמברכים עליהם בורא מיני מזונות, ואין להם על מה שיסמוכו שכיון שקובעים סעודתם עליהם צריכים נטילת ידיים והמוציא וברכת המזון, אלא אן כן יביאו חלות קטנטנות פחות מנ"ד דרהם כל אחת. דידוע דבשיעור הקביעות פליגי רש"י ורמב"ם, דלרש"י שיעור סעודה הוא ארבע ביצים שהן ע"ב דרהם (בערך 230 גרם), ולהרמב"ם השיעור הוא שלש ביצים שהן נ"ד דרהם (בערך 170 גרם), אשר על כן לצאת ידי כולם הזהירנו מאורנו חיד"א לאכול מפת הבאה בכסנין פחות מנ"ד דרהם ואז יברך בורא מיני מזונות או יותר מע"ב דרהם ויטול ידיו ויברך כפת גמור, ... ועיין בספר חיים שאל סימן ע"א שבדיעבד אם אכל נ"ד דרהם ולא יוכל לאכול עוד שיברך ברכת המזון והאי טעמא כיון שדעת מרן נוטה לסברת הרמב"ם, שבסימן שס"ח הביא בסתם סברת הרמב"ם, ואלו סברת רש"י הביאה בשם יש אומרים, ובסימן ת"ט הביא רק סברת הרמב"ם לבד. ובסימן תרי"ב הביא שתי הדעות. יש אומרים ויש אומרים. וסברת הרמב"ם באחרונה וידוע בכללי השולחן ערוך דיש ויש הלכה כיש בתרא. ..."

הרחבה

תחילה מסייג לנו נתיבי את דיני פת הבאה בכסנין, דהיינו עוגות למינהן, שברכתם מזונות ומעין שלש ללא נטילת ידיים תחילה כל עוד לא קבע סעודתו עליהם. אך אם קובע סעודתו עליהם דינם כפת לכל דבר: נטילת ידיים, המוציא וברכת המזון. מקור הסתייגות הזו הינו בגמרא, (ראה על כך בנספח א - מדוע קביעת הסעודה משפיעה על הברכות)

בעניין הקריטריונים לקביעת הסעודה לפת הבאה בכסנין רבו הדעות, (ראה פירוט בנספח ב - שיטות בהלכה לעניין קביעת סעודה על פת הבאה בכסנין), ואנו נתייחס בעיונונו לשיטה המובאת בנתיבי עם, המתייחסת לכמות הפת הנאכלת, וביתר דיוק למשקלה.

הערה לנושא יחידות המידה: נתיבי עם מתייחס לשיעור הכמויות ביחידות של דרהם, ביצים וגרמים. מידת הדרהם (שהוא מטבע מצרי מתקופת הרמב"ם) מוזכרת בפירוש המשניות לרמב"ם (מסכת עדויות א, ב) כך: "ואני עשיתי מדה בתכלית מה שיכולתי מן הדקדוק ומצאתי הרביעית הנזכרת בכל התורה תכיל מן היין קרוב כ"ו כספים הנקראים דרה"ם בערבי... ומן המים קרוב לכ"ז דרה"ם". במילים אחרות רביעית הלוג מים נפחו 27 דרהם, ומכאן לוג מים הינו 108 דרהם, ומאחר שהלוג הינו 6 ביצים, הרי קיבלנו יחס המרה של 18 דרהם מצרי לביצה אחת.

הקריטריון לקביעת סעודה לפי האמור לעיל בנתיבי בסימן זה הוא לפי הרמב"ם באכילת שיעור נ"ד דרהם כלומר 3 ביצים או לפי רש"י ע"ב דרהם שהם 4 ביצים. ניתן לזכור מי ארבע ומי שלש לפי מספר האותיות בשמותם: רבי שלמה (4 אותיות), ורבי משה (3 אותיות). (ראה להלן נספח ג -מקור שיטתם רש"י ורמב"ם בעניין שיעור קביעת סעודה). לא נתייחס כאן לאופן תרגום למשקלות/ נפחים הנוהגים בימינו. לענייננו די במה שכתב הנתיבי עם, שלש ביצים = 170 גרם, ארבע ביצים = 230 גרם.

לאור זאת ניתן להבין את אזהרתו של החיד"א, המובאת בנתיבי עם, שלא לאכול כשיעור הביניים בין 3 ו 4 ביצים: שהרי מי שאוכל עוגות פחות מ 3 ביצים ברכתו מזונו לשתי הדעות (רש"י ורמב"ם) מי שאוכל יותר מ 4 ביצים ינהג כמו בלחם גמור לשתי הדעות, ואילו מי שאוכל מזונו בשיעור ביניים דהיינו בין שלש וארבע ביצים, נכנס לספק, האם לברך לנהוג כלחם: נטילה, המוציא וברהמ"ז, - כסברת הרמב"ם, או כעוגות, כסברת רש"י. ובכל דרך שינהג יסתור את סברת אחת מהפוסקים.

מה מברכים על אכילה בשיעור הביניים בין 3 ו 4 ביצים

בהמשך דן נתיבי עם בשאלה מה דינו של מי שלא שעה לאזהרת החיד"א ואכל כשיעור הביניים. ומסקנתו הברורה על פי הרב חיד"א ב"חיים שאל" היא שיברך ברכת המזון! (כשיטת הרמב"ם מעל 3 ביצים), משום שהשולחן ערוך מעדיף את שיטת הרמב"ם על פני שיטת רש"י להלכה גם בסעיף שס"ח (בדיני עירובי חצרות), גם בסעיף ת"ט (בדיני עירובי תחומין), וגם בסימן תרי"ב (בשיעור אכילת פרס לעניין אכילה ביום הכיפורים).

נמצאנו למדים שבין 3 ל 4 ביצים לכתחילה לא יאכל, אם אכל, ינסה להשלים ל 4 ביצים, ואם אינו יכול להשלים: אזי לפי הרב חיד"א, נתיבי עם (וכן הכף החיים) יברך ברכת המזון. לעומתם הבן איש חי וכן הילקוט יוסף והרב אליהו אומרים שיברך מעין שלש. יש לציין שכל הפוסקים הספרדים מודדים שיעור זה בפת לבדה, בלא צירוף מאכלים אחרים.

לתשומת לבנו: לאחר לימוד הדין ותרגול מספר דוגמאות למשקל של מיני מאפה שונים ניתן להיערך לאכילות השונות מבעוד מועד ולחשוב על הברכה המתאימה, ואולם כל זה תופס כשאוכלים **מדעת**, דהיינו בתשומת לב למה שאוכלים וכמה שאוכלים. אך כאשר אוכלים שלא מדעת ונגררים באכילה אין עצה ואין תבונה, ועלולים להיכשל בברכות שאינן מתאימות בבלי דעת. ואשר על כן, יתן האדם אל ליבו (גם אני הקטן) לתכנן את האכילה ולא להיגרר לתוספות לא מתוכננות.

על אף האמור לעיל, אדם ששיער כמיטב יכלתו וברך כפי בירך: מעין שלש או ברהמ"ז וטעה בהערכותיו, אין לו לחשוש שלא יצא ידי חובתו, כפי שמציין הרב פניני הלכה שאומר: להרבה פוסקים אם בירך 'מזונות' ו'על המחיה' על לחם – יצא (שועה"ר קסח, ח"א נח, א, יבי"א ח"ב או"ח יב), וכן אם בירך על פהב"כ 'המוציא' וברכת המזון – יצא (נשמת אדם לז, א, מ"ב רח, עה, כה"ח קסח, מג)

¹ ראה ב "אסיף" מאמר מקיף בנושא מאת הרב אריאל פשקוס "דין קביעת סעודה על פת כסנין" – חלק גדול מעיונו - משם

נספחים

א – מדוע קביעת הסעודה משפיעה על הברכות

מקור לעיקר הדין נמצא בברכות דף מ"ב ע"א. הגמרא מקשה על רב יהודה שיש סתירה בדבריו שבמקום אחד אמר שאין הלכה כר' מונא שמברכים המוציא על פת הבאה בכסנין, והוא עצמו אמר שמברכים על לחמניות (שגם הן פת הבאה בכסנין) המוציא. רב יהודה מיישב שם את הסתירה ואומר "שאני התם (בלחמניות) דקבע סעודתו עליהו, אבל היכא דלא קבע סעודתיה עליהו לא." סברת הדין היא, שברכת מזונות היא ברכה כללית וכוללת כל דבר מזין, ובדיעבד פוטרת כמעט כל דבר. חכמים קבעו שפת (גם הפת הבאה בכסנין) היא דבר חשוב וראויה לברכה בפני עצמה ולא ראוי להשאיר אותה תחת הברכה הכללית. כפי שהיין הוא חשוב וקבעו לו ברכה בפני עצמה במקום הברכה הכללית "שהכל". החידוש שנקבע כאן שגם שיעור המאכל מהפת גורם לחשיבותה עד כדי לברך עליה את ברכות הלחם: המוציא וברהמ"ז.

נספח ב – שיטות בקביעת סעודה

ישנן שלוש מחלוקות:¹

1. שיעור קביעות סעודה:
 1. הפסיקה הספרדית - ג' או ד' ביצים.
 2. ערוך השולחן ושולחן ערוך הרב - חצי מידת העומר.
 3. הפוסקים האשכנזים (ח"י אדם, הגר"א) - שיעור שבני-אדם שבעים ממנו (סעודת בוקר וערב).
 4. משנ"ב - העיקר להלכה: שיעור שביעה, וטוב לחוש לשיעור ד' ביצים
2. צירוף מאכלים אחרים
 1. מג"א והפוסקים האשכנזים - מצטרפים.
 2. מרבית הפוסקים הספרדים - אין מצטרפים.
3. ההערכה:
 1. הפוסקים האשכנזים - בנפח
 2. הפוסקים הספרדים - במשקל (למעט הרב משאש והרב אבא שאול).

נספח ג – מקור שיטתם של רש"י ורמב"ם לעניין שיעור קביעת סעודה

בגמרא במסכת עירובין דף פ"ב ע"ב מובאת משנה לעניין "השתתפות" בעירוב תחומין דהיינו כאשר אדם אחד מניח עירוב תחומין עבור מספר אנשים, ואומרת המשנה "כמה הוא שיעורו? מזון שתי סעודות לכל אחד... רבי יוחנן בן ברוקה אומר: מכר בפונדיון מארבע סאין בסלע" פירוש דבריו: יש להניח עבור כל משתתף 2 סעודות של עירוב מכר לחם אחת הנקנית בפונדיון בשעה שארבע סאין של חטין נמכרות בסלע. ארבע סאין הן 24 קבים (סאה = 6 קבים), והסלע הוא 48 פונדיונים, מכאן שכר בפונדיון אחד נעשית מחצי קב חטים. אבל בגמרא מבואר (בלשון השניה של דברי רב חסדא) שיש לנכות מהחטים הללו 50% מערכם בגלל עלויות החנווני (בשל רווח, ובשל הוצאות אפיית הפת כך שנשארנו עם רבע קב, והרי הוא מזון שתי סעודות, מאחר שהקב הוא 24 ביצים, המסקנה אפוא לפי דברי ריב"ב שפת של סעודה אחת היא של 3 ביצים (24 לחלק ל 4 לחלק 2).

דעה נוספת באותה משנה היא של רבי שמעון המקל קצת ואומר שיש להניח פת העשויה מ"שתי ידות לכר משלש לקב. פירוש: שתי הסעודות של העירוב הן: שני שליש של ככר שהיא עצמה שליש קב. (ביחידות של ביצה: שתי סעודות = שני שליש של (24 לחלק 3) דהיינו, 5 כ ושליש ביצה), ואולם אומר רש"י על המקום שאמנם בעניין עירוב מקל ר"ש, אך לכל העניינים האחרים דעתו ודעת

חכמים ששיעור אכילת הפרס (סעודה שהיא חלק מככר) אינו פחות מחצי ככר של שליש קב היינו ששית הקב שהוא 4 ביצים.

במחלוקת בין ריב"ב ור"ש פוסק הרמב"ם כריב"ב מפני שמצאנו את דעת חכמים בדף פ"ג בענין שיעור רבע כיכר = ביצה וחצי, וכן המשנה במסכת פאה, ח, ז אומרת: " אין פוחתין לעני העובר ממקום למקום מככר בפונדיון מארבע סאין לסלע. שתי ראיות לדברי ריב"ב.

ורש"י כאמור מדבריו לעיל סובר שדעת חכמים בענין אכילת הפרס היא של 4 ביצים.

בנוסף, הטור בסימן ת"ט (בענין עירובי תחומין) כתב: " ויניח שם פת מזון שתי סעודות כפי סעודות חול, כל אחד ואחד כפי מזונו, לחולה ורעבתן הוי שיעור שתי סעודות בינוניות שהם שמנה ביצים". על פי הר' פשקוס הטור אומר כאן את דעת רש"י.